

HOOFDSTUK 4

DE BIJBELSE WIJSHEIDSBOEKEN: HUN NATIONALE EN INTERNATIONALE CONTEXT

Het ontstaan van wijsheidsteksten

Wijsheidsteksten ontstaan wanneer mensen gaan nadenken over de mogelijkheden en de grenzen van hun bestaan. Ze gaan na verloop van tijd deze uiteenlopende ervaringen en indrukken bundelen om ze te kunnen doorgeven. Vooral het zoeken naar onderlinge verbanden, zoals oorzaak en gevolg van iets, speelt daarbij een grote rol. Op deze manier leggen de schrijvers niet alleen voor zichzelf, maar ook voor anderen vast hoe een door God gewenst, dus gezegend, geslaagd en wijs leven eruit zou moeten zien.

Overall in de wereld van de Bijbel is op deze wijze over het leven – en uiteraard ook over de dood – nagedacht. Of het nu gaat om Soemerië, Akkadïë, Assyrië, Babylonië, Egypte of Fenicië, elk van deze culturen heeft een grote hoeveelheid wijsheidsteksten voortgebracht. Er zal ongetwijfeld het nodige verloren zijn gegaan, maar gelukkig is toch een en ander bewaard gebleven.

Het spreekt daarom vanzelf dat ook in het oude Israël, gelegen op een centrale positie in de zogenoemde ‘vruchtbare halve maan’, de wijsheid intensief is beoefend en in een aantal teksten en geschriften is vastgelegd. De *vorm* waarin de wijsheid in het oude Israël onder woorden werd gebracht is heel verschillend. Heel oud is bijvoorbeeld het opstellen van *lijsten*, wat later uitgroeide tot een soort systematische natuurwetenschap (Job 39-41; Psalm 148). Maar ook de fabel (Rechters 9:8-15), het raadsel (Rechters 14:11-20) en de novelle (Genesis 37-50; Ester; Judit) weerspiegelen duidelijk het milieu van de wijsheid.

Maar verreweg het meest werd de *spreuk* gebruikt. Dat gebeurt meestal in een kernachtige uitspraak van één Hebreeuwse regel (Spreuken 10:1-22:16), in onze vertalingen meestal twee regels. Maar ook spreuken die uit meerdere regels bestaan zijn bewaard gebleven (Spreuken 22:17-24:22). Later ontstonden ook breed uitgewerkte *thematische* eenheden, waarin over één bepaald onderwerp werd geschreven. Dat is bijvoorbeeld het geval in boeken als Job en Prediker, evenals in de wijsheidspsalmen.

Buitenlandse connecties

Op welke manier is het volk Israël met dat oud-oosterse wijsheidsdenken in contact gekomen en hoe heeft het erop gereageerd? Wie weleens heeft zitten bladeren in Bijbelboeken die als wijsheidsgeschriften worden gekarakteriseerd, heeft ongetwijfeld bemerkt dat verschillende ervan op naam van *Salomo* zijn gezet. Dat geldt in het bijzonder voor het boek Spreuken (1:1; 10:1; 25:1), maar ook het boek Prediker suggereert – zonder de naam overigens te noemen – dat Salomo de samensteller ervan is (1:1). En zelfs het in het Grieks geschreven *Wijsheid van Salomo* – dat omstreeks 100 voor Christus in Egypte is ontstaan – wordt op deze beroemde koning teruggevoerd.

Tijdens de regering van Salomo (ca. 950 v.Chr.) brak er voor het eerst in de geschiedenis van Israël een periode van vrede en rust aan. Er was dus nu ook echt tijd voor intellectuele bezigheden. Bovendien was er – nu het land eindelijk onder één centraal bestuur stond – een goede administratie nodig voor dienstplicht, belastingen, kadaster en dergelijke. Aan het hof van Jeruzalem moesten ambtenaren en schrijvers worden opgeleid om zo'n administratie op poten te zetten. Het lijkt geen twijfel dat hiervoor buitenlandse deskundigen werden aangetrokken.

Een bloeiende en stevige monarchie is er tevens bij gebaat om goede contacten te onderhouden met naburige koningshuizen. Er ontstaat dan dus een uitwisseling van diplomaten. Salomo treedt in het huwelijk met een Egyptische prinses, de dochter van de farao (1 Koningen 3:1). En via al deze contacten komt Israël vanzelf in aanraking met de culturen van de omliggende volken, en dus ook met hun wijsheidsliteratuur. Een verhaal als dat van 1 Koningen 5:9-14, waarin de uitzonderlijke wijsheid en internationale roem van Salomo wordt beschreven, past in dat kader. Via het koninklijk hof van Jeruzalem is Israël dus ook in contact gekomen met de buitenlandse wijsheidsliteratuur. Daarnaast heeft zeker ook de geografisch belangrijke ligging van het land een rol gespeeld bij de kennisname van andere culturen. Bijna alle karavaanwegen voerden immers door het laagland van Kanaän!

Eigen accenten aanbrengen

Israël is dus in aanraking gekomen met het internationale verschijnsel 'wijsheid': mensen die op zoek zijn naar ordening in het bestaan, naar de kosmische samenhang van de dingen. En ook naar antwoorden op brandende kwesties als onrechtvaardigheid en willekeur, lijden en dood. Wat heeft

het oude Israël ermee gedaan, hoe heeft het dit verwerkt, hoe erop gereageerd?

Bij het beantwoorden van de vraag wat nu de *eigen inbreng* is van de Bijbelse wijsheidsliteratuur is Spreuken 23:10 een mooi voorbeeld. Het ‘verleggen van de grenzen op de akker’ bleek zowel in Egypte als in Israël een realiteit, een actueel thema. Een oude Egyptische instructie luidt: ‘Wees niet begerig naar een el akker en schend de grens van een weduwe niet’ (*De Wijsheid van Amenemope* 6). De eerste helft van Spreuken 23:10 is nagenoeg gelijk: ‘Verleg geen oude grenzen, schend de akkers van wezen niet.’ Maar de Bijbelse spreuk heeft een vervolg; de tweede helft ervan (23:11) laat zien dat men in Israël niet iets klakkeloos overnam wat elders was neergeschreven. Men toont zich in staat om een dergelijk buitenlands wijsheidsthema op harmonieuze wijze te verbinden met de eigen joodse godsdienstige opvattingen: ‘Want hun beschermer is sterk, Hij zal hun rechten tegen je verdedigen.’ En die beschermer is God.

Welke geschriften behoren tot de Bijbelse wijsheidsboeken?

Het was voor mijzelf nogal verrassend om te lezen dat het begrip ‘wijsheidsliteratuur’ pas in 1851 werd gelanceerd als een aparte categorie binnen het Oude Testament. Er bestaat dus niet een eeuwenoude traditie van wat er precies onder Bijbelse wijsheidsliteratuur moet worden verstaan. En zo zijn er verschillende opvattingen in omloop over welke boeken ertoe gerekend moeten worden. Zo is er een stroming die wijsheidsliteratuur in strikte zin opvat en alleen de boeken Spreuken, Prediker en Job als zodanig beschouwt. Anderen zijn van mening dat men deze categorie ruimer moet zien en ook bepaalde psalmen en Hooglied ertoe moet rekenen. Dat Hooglied getypeerd zou moeten worden als ‘wijsheidsliteratuur’ wordt naar mijn mening in hoge mate veroorzaakt doordat dit geschrift aan Salomo wordt toegeschreven en niet zozeer door de inhoud ervan: soms zeer expliciete liederen over de relatie tussen twee geliefden. Daarom zal in dit boek aan Hooglied verder geen aandacht worden besteed.

Twee apocriefe wijsheidsgeschriften

Tussen 200 voor en 200 na Christus zijn er in het oude Israël ontzettend veel geschriften in omloop gebracht met in de titel de naam van een bekend Bijbels personage. Uit die grote hoeveelheid een paar titels: ‘De hemelvaart van Jesaja’; ‘De Apocalyps van Abraham’; ‘Het leven van Adam en Eva’. De schrijvers hoopten op die manier hun werk extra gezag mee te kunnen

geven. Maar de overgrote meerderheid van deze geschriften werd uiteindelijk niet in de Bijbel opgenomen. Ze werden namelijk als ‘apocrief’ bestempeld.

Voor geschriften die aansluiting wilden met het ‘Oude Testament in wording’ was een absolute voorwaarde dat ze in het Hebreeuws geschreven waren. De meeste apocriefe boeken zijn in het Grieks of in een andere oude taal geschreven. En aan apocriefe werken die wel in het Hebreeuws geschreven waren, kleefden bijna altijd problemen. Sommige waren niet orthodox genoeg, andere waren geschreven door joodse sekten, of de inhoud was te exotisch. Toch zijn twee van die apocriefe geschriften uiteindelijk in sommige Bijbelvertalingen opgenomen.

Ongeveer gelijktijdig met het boek Prediker – of iets erna – ziet het geschrift *De Wijsheid van Jezus Sirach* het licht (ca. 190-180 v.Chr.) en enige tijd later *De Wijsheid van Salomo*. Vergeleken met de problematiek die in Job en Prediker wordt aangesneden, is de toonzetting van de boeken Wijsheid van Salomo en Wijsheid van Jezus Sirach tamelijk traditioneel en orthodox, maar toch brengen ze iets nieuws. De wijsheidsliteratuur was tot dan toe vrijwel uitsluitend geconcentreerd op de *schepping*. Maar in het boek Wijsheid van Jezus Sirach (44-50) en ook in het boek Wijsheid van Salomo (10:1-19:21) gaat naast de schepping ook de *geschiedenis van Israël* een belangrijke rol spelen. Daarmee wordt duidelijk dat de wijsheidsliteratuur van Israël geen gesloten systeem is geweest. Het blijkt dat ze steeds op zoek was naar (theologische) oplossingen en zienswijzen die inspeelden op de problemen van de eigen tijd.

VRAGEN

1. Het blijkt dat het oude Israël heel wat ideeën en gebruiken heeft overgenomen uit andere landen en culturen van het Oude Nabije Oosten. Vind je dat schokkend of juist heel normaal? En waarom?

2. Is dat verschijnsel iets alleen uit de oudheid of van alle tijden? In het laatste geval: kun je een paar voorbeelden bedenken?

3. Lees Spreuken 22. Welke van deze spreuken bevatten universele wijsheden, die ook in andere culturen zo opgeschreven hadden kunnen worden? Welke zijn typisch voor Israël? Heeft die laatstgenoemde categorie invloed op hoe je de meer algemene spreuken interpreteert?

Meer lezen?

Op debijbel.nl vind je nog meer achtergrondinformatie bij onderwerpen uit deze studie. Zoek bijvoorbeeld op de termen ‘apocriefe boeken’ of ‘wijsheidsboeken’.

E. Eynikel (red.), *Wie wijsheid zoekt vindt het Leven. De wijsheidsliteratuur van het Oude Israël*, Leuven/Boxtel 1991.